

2024-yil. 7-son

ILMIY-METODIK ELEKTRON JURNAL
НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЭЛЕКТРОННЫЙ ЖУРНАЛ
SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL ELECTRONIC JOURNAL

Til va adabiyot.uz

Til va adabiyot – Преподавание языка и литературы – Language and literature teaching» (e-mail: tilvaadabiyotuz@gmail.com) <https://oak.uz/pages/4802>

9-MAY XOTIRA VA QADRLASH KUNI

Mavjuda LAFASOVA,
 Alisher Navoiy nomidagi
 Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
 universiteti o'qituvchisi
mavjudalafasova990@gmail.com

O'XSHATISHLARNING ANTROPOSENTRIK PARADIGMADA O'RGANILISHI

Annotatsiya: maqolada badiiy asar matnida muhim ahamiyatga ega bo'lgan badiiy o'xshatishlarning o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritiladi. O'xshatishlar haqida bir qancha olimlarning ilmiy qarashlari muhokama qilinadi. Tilshunoslikda umumnutq va badiiy o'xshatishlar va ularning o'ziga xosliklari haqida turli mulohazalar keltirilib izohlanadi.

Kalit so'zlar: o'xshatish, o'xshatishlarning turlari, tashbeh, vosita, asos, obyekt, subyekt, umumnutq o'xshatishlari, badiiy o'xshatishlar

Annotation: the article discusses the specific features of artistic similes that are important in the text of a work of art. The scientific views of several scientists about similes are discussed. In linguistics, various opinions are given and explained about common and artistic similes and their peculiarities.

Key words: simile, types of similes, allusion, tool, base, object, subject, universal similes, artistic similes

Аннотация: в статье рассматриваются специфические особенности художественных сравнений, имеющие важное значение в тексте художественного произведения. Обсуждаются научные взгляды ряда ученых на сравнения. В лингвистике высказываются и объясняются различные мнения об распространенных и художественных сравнениях, их особенностях.

Ключевые слова: сравнение, виды сравнений, аллюзия, средство, основа, предмет, предмет, универсальные сравнения, художественные сравнения.

O'xshatish tasviriy ifodaning eng qadimgi shakllaridan bo'lib, Aristotel poeziyasi o'xshatish san'ati deb ataydi. Uning fikricha, inson boshqa mavjudotlardan o'xshatish qobiliyati borligi bilan ajralib turadi, hatto u dastlabki bilimlarni aynan o'xshatishlardan oladi va bu jarayon samaralari barchaga huzur bag'ishlaydi. O'xshatish o'zbek mumtoz adabiyotshunosligining an'anaviy vositalaridan biri bo'lib, XV asr badiiy san'atlar ilmining donishmandi Atoulloh Husayniy uni shunday ta'riflagan. "Tashbeh vasfta bir nimani bir nimaga o'xshatmoqtin iborattur. Anikim, tashbeh qilurlar mushabbah derlar va anikim anga tashbeh qilurlar, mushabbah bix derlar va ul vafni vajx-i-shibx (o'xshash tomoni) derlar". [1, 23]

O'zbek tilshunosligida o'xshatishlar haqida tadqiqotni boshlab bergan olim M. Mukarramov hisoblanadi. Olim bu san'at turini uch asosdan iboratligi, o'xshatiluvchi obyekt va o'xshovchi obraz o'xshatishning sharti ekanligini ta'kidlaydi. O'xshatish vositasi asos sifatida hisobga olinmaydi. O'xshatishning badiiy funksiyasi nutqning badiiy-obrazlilikini oshirish, shu orqali kishida estetik ta'sir uyg'otishdir. Badiiy asarlarda uchraydigan barcha o'xshatishlarga shu nuqtayi nazardan yondashib bo'lmaydi. Sababi, o'xshatishlar o'xshatish obyekti va o'xshatish subyekting, ular orasidagi o'xshash belgining oldindan ma'lum yoki noma'lumligi bilan o'zaro farqlanadi. Shu boisdan badiiy nutqda uchraydigan o'xshatishlarni ikki guruhga bo'lish mumkin. Bular: 1. Umumxalq xarakteridagi o'xshatishlar. Bu turdagi

o'xshatishlarda obyekt va subyekt o'rtasidagi belgi oldindan ma'lum bo'ladi, masalan: olmaday tarang, bulutdek oppoq, buloqdek toza va hokazo; 2. Badiiy o'xshatishlar. Badiiy o'xshatishlarda kutilmagan, avvaldan ma'lum bo'lmagan yoki o'xshayotgan va o'xshatilayotgan predmetlar uchun xos bo'lmagan belgi mavjud bo'lib, ular obrazlilik asosida vujudga keladi.

Badiiy tilning tasviriy vositalaridan biri hisoblangan o'xshatish obrazlilik, tasvirlilikni kuchaytirishi favqulodda poetik ifodalilik xususiyati bilan ajralib turadi. Shu boisdan ham kutilmagan ifodadorlik, obrazli, ta'sirchan fikr ifodalash o'xshatishning muhim belgilaridan hisoblanadi. Favqulodda fikr ifodalanishiga ko'ra o'xshatish badiiy tasviriy vosita nutqning bezagidir. Alpomishday yigit ekansiz, asli sizga ko'z tegibdi, shekilli, — dedi u hazillashib (A. Abdullayev. Dard). O'xshatish tasviriy vosita sifatida ko'pincha badiiy nutqda qo'llanadi. Bu holat shu vositaning qisman uslubiyligini ham belgilaydi. Lekin o'xshatish badiiy nutq doirasida cheklanib qolgan vosita emas, uni nutqning boshqa ko'rinishlarida, jumladan, so'zlashuv nutqida ham ko'plab uchratish mumkin. [2, 45]

O'xshatishlar haqida maxsus tadqiqot olib borgan D. Xudoyberganova o'xshatishlar to'rt komponentdan iborat ekanligini, ayrim o'xshatish konstruksiyalarida bu komponentlarning biri uslub talabi bilan ifodalanmay qolishini ko'rsatadi. Olima o'xshatish asoslarining bu xilda birining ifodalanmasligini uning ma'nosini boshqa qismlar orqali anglanishi bilan izohlaydi.

S.L.Neveleva Paninidan boshlab qadimgi hind poetik traktlarida o'xshatish tarkibini to'rt asosdan iborat ekanligini ko'rsatadi: subyekt (nima o'xshatilyapti), obyekti (nima bilan o'xshatilyapti), o'xshash belgi va o'xshatish shakli (vositasi). "Nutq madaniyati va uslubiyati asoslari" kitobida o'xshatishning to'rt asosdan: o'xshatilgan narsa, o'xshatiladigan narsa, o'xshatish asosi, o'xshatish vositasidan iboratligi ko'rsatilgan.[3, 76]

Prof. N.Mahmudov o'zbek tilida o'xshatishlarning to'rt unsuridan tashkil topishini, ular o'xshatish subyekti, o'xshatish etaloni, o'xshatish asosi va o'xshatishning shakli ko'rsatkichi ekanligini ta'kidlaydi. [4,68] Keltirilgan fikrlar va manbalardan olingan misollar o'xshatishning to'rt asosdan iboratligini tasdiqlaydi. Demak, o'xshatish hosil bo'lishiga ko'ra to'rt asosga – o'xshatiluvchi predmet (o'xshatish obyekti), o'xshovchi predmet (o'xshatish etaloni), o'xshatma belgi (o'xshatish asosi) va o'xshatish vositasi (o'xshatishning shakli ko'rsatkichi) asosida shakllanadigan tasviriy ifodadir. Tasviriy vositaning bu turi narsa yoki predmetning belgisini ikkinchi narsa yoki predmetning xuddi shu belgisiga ko'ra qiyoslash natijasida vujudga keladi. Shunga ko'ra o'xshatish uch asosga ega: o'xshayotgan predmet, o'xshagan predmet va o'xshovchi belgi bu uch jarayon o'xshatishning asosini tashkil qiladi. Bundan tashqari o'xshatish vositalari ham o'xshatish hosil qiluvchi muhimroq omillardan hisoblanadi. Lekin o'xshatish vositalarining o'xshatish hosil qilishidagi ishtiroki ba'zan nisbiydir. Chunki ayrim o'xshatishlarda ko'pincha bunday vosita ishtirok etmaydi. Shunga ko'ra o'xshatish vositali va vositasiz o'xshatishlarga bo'linadi. Vositali o'xshatishlarda o'xshatish hosil qiluvchi uch asosdan tashqari o'xshatish vositasi ham ishtirok etadi. Tilda o'xshatish hosil qiluvchi turli vositalar mavjud bo'lib, o'xshatish asosan leksik va grammatik jarayonlar vositasida vujudga keladi. Alloh, hayratdan ayirma meni, Benasib qilmagin iftixoringdan. Havas g'unchalari guldek ochilsin (A.Oripov. Hikoyat).

O'xshatish hosil qiluvchi leksik vositalar: kabi, singari, go'yo, xuddi, misli, misoli, bamisli ko'makchilari hisoblanadi. -day (-dek), -simon, -ona, -larcha va boshqa ko'pgina qo'shimchalar o'xshatish hosil qiluvchi grammatik vositalardir. O'xshatishlardagi nutqiy obrazlilikni oshiruvchi asosiy xususiyat favqulodda o'xshatilishdir. Agar o'xshatilayotgan narsa yoki hodisa orasidagi belgi oldindan ma'lum bo'lsa, bunday o'xshatishlar nutqning obrazlilikini kuchaytiradi, deyish qiyin. Shunga ko'ra o'xshatishlarni ikki turga bo'lish mumkin:

1. Umumnutq o'xshatishlar;
2. Badiiy o'xshatishlar;

O'xshatishlar ko'p qirrali hodisa sifatida ko'plab ilmiy yo'nalishlar uchun tadqiqot obyekti bo'lib kelgan. Mantiq va psixologiyada, adabiyotshunoslik

va tilshunoslikda o'xshatishlarni tahlil qilishning uzoq an'analari mavjud bo'lib, qator olimlarning ishlarida o'xshatishlar turli jihatdan tahlil qilingan. Jumladan, o'zbek tilshunosligida o'xshatishlar tadqiqi yuzasidan olib borilgan ishlar orasida M.Mukarramov, R.Qo'ng'urov, D.Xudoyberganovlarning tadqiqotlarida o'xshatishlar semantik-stilistik, sintaktik-shakli, semantik-grammatik jihatdan tadqiq etilgan bo'lsa, N.Mahmudov o'zining "O'xshatishlar – obrazli milliy tafakkur mahsuli" nomli maqolasida birinchilardan bo'lib, lisoniy universalialar qatoriga kiruvchi o'xshatishlarning lingvomadaniy jihatlariga e'tibor qaratadi. Bundan tashqari N.Mahmudov "O'xshatishlar va milliy nigoh" nomli maqolasida turg'un o'xshatishlarni millatning idrok intizomi, mentalitetini ko'rsatib beruvchi borligi sifatida ta'riflaydi, ularda aks etgan baho munosabatida milliy-etnik idrok hal etuvchi rol o'ynashini ko'rsatadi.

O'xshatishlar haqida qimmatli fikrlarini bildirib o'tgan yana bir tadqiqotchi G.Qobuljonovadir. U metafora va o'xshatishlar o'rtasidagi farqlarni izchillik bilan asoslab bergan.

O'xshatishlar tadqiqi borasida N.Mahmudov va D.Xudoyberganovlar tomonidan tuzilgan "O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati" o'ziga xos qimmatga ega. Bu lug'atda tilimizdagi 500dan ziyod o'xshatishlarning semantik va lingvomadaniy xususiyatlari leksikografik jihatdan yoritib berilgan.

O'zbek tilida o'xshatishlar borasida olib borilgan tadqiqotlar orasida F.Usmenovning izlanishlari alohida ahamiyatga molik. Muallifgacha o'zbek tilidagi turg'un o'xshatishlar lingvomadaniy jihatdan maxsus tadqiq etilmagan.

F.Usmenovning "O'zbek tilidagi o'xshatishlarning lingvomadaniy tadqiqi" nomli dissertatsiyasida o'zbek tilidagi turg'un o'xshatishlar o'zbek millatiga xos olamning lisoniy manzarasini namoyish etuvchi lingvomadaniy birliklar ekanligi asoslangan; turg'un o'xshatishlar tahlili orqali o'zbek madaniyati me'yorlarini aniqlash imkoniyati yaratilgan; turg'un o'xshatishlar orqali madaniy axborotni tashuvchi lingvomadaniy kodlar iyerarxiyasi aniqlangan; turg'un o'xshatishlarda olamning turli unsurlariga oid aksiologik munosabat va milliy-madaniy konnotatsiya reallashuvi izohlab berilgan; o'zbek tilidagi turg'un o'xshatishlar vositasida ifodalanuvchi o'zbek madaniyati tayanch qadriyatlari izohlangan.[5, 6]

O'xshatishlar yuzasidan olib borilgan tadqiqotlardan yana biri S.Babanazarova nomi bilan bog'liq bo'lib, muallif dissertatsiyasida turg'un o'xshatishlarni kognitiv jihatdan tahlil qiladi.

Bugungi kunda antroposentrik nuqtayi nazardan o'xshatishlarning kognitiv va lingvokulturologik jihatlariga alohida e'tibor qaratilib, ushbu birliklarning til tarkibidagi ahamiyati, muayyan ijodkor nutqiga xoslanishi, madaniy birlik sifatida muayyan xalqning

mental jihatlarini o'zida aks ettirishi kabi xususiyatlari alohida tadqiqot obyekti sifatida o'rganilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Husayniy A. Badoyi'u-s-sanoyi'. Forschadan Alibek Rustamov tarjimasini. – T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981.
2. Mukarramov M. O'zbek tilida o'xshatishlar. – T.: Fan, 1976.
3. Xudoyberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. – T.: Fan, 2013.
4. Mahmudov N. O'xshatishlarning til va nutqdagi o'rni//Til tilsimi tadqiqi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2017.
5. Usmanov F. O'zbek tilidagi o'xshatishlarning lingvomadaniy tadqiqi. diss. – T., 2020.

Marxobo ERKINOVA,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'qituvchisi

erkinovamarhabo1@gmail.com

ASSOTSIIATIV TAJRIBA MATERIALLARINING GENDEROLOGIK TAHLILI

Annotatsiya: maqolada gender lingvistikaga, ya'ni ayollar va erkaklar nutqining o'ziga xos lingvistik xususiyatlari, gender tafovutlariga e'tibor qaratilgan. Genderlik belgisini namoyon qiluvchi til birliklari, nutqiy odat so'zlari keltirilgan. Assotsiativ tajriba metodi asosida ayollar va erkaklar nutqidagi lingvistik omillarning qo'llanishi genderologik tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: *gender, gender lingvistika, assotsiativ tajriba metodi, stimul frazema, genderologik tahlil, sinalluvchi, javob reaksiyasi, assotsiatsiya.*

Annotation: the article focuses on gender linguistics, i.e. specific linguistic features of women's and men's speech, gender differences. Linguistic units and words of speech habits showing the sign of gender are listed. Based on the method of associative experience, the use of linguistic factors in women's and men's speech was analyzed genderologically.

Key words: *gender, gender linguistics, method of associative experiment, stimulus phrase, gender analysis, experimenter, response reaction, association.*

Аннотация: в статье основное внимание уделяется гендерной лингвистике, т.е. специфическим лингвистическим особенностям женской и мужской речи, гендерным различиям. Перечислены языковые единицы и слова речевых оборотов, имеющие признак пола. На основе метода ассоциативного опыта гендерологически проанализировано использование языковых факторов в женской и мужской речи.

Ключевые слова: *гендер, гендерная лингвистика, метод ассоциативного эксперимента, стимульная фраза, гендерный анализ, экспериментатор, ответная реакция, ассоциация.*

Gender—sotsio-lingvo-madandiy kategoriyabo'lib, jinslar rolini an'anaviy o'rganishni nazarda tutmaydi. Gender — ijtimoiy va psixologik jarayonlarning yirik majmuyidir. Shuningdek, jamiyatda vujudga keladigan, milliy va lisoniy shaxsning axloqiga ta'sir ko'rsatadigan madaniy ko'rsatmalar, qoidalaridir.

Gender ko'p qirrali tarmoq bo'lgani uchun nafaqat faylasuf va sotsiologlarning, balki tilshunoslarning ham e'tiborini tortgan. Tilshunoslikda gender elementlariga e'tibor doim ham mavjud bo'lgan. Erkak va ayol nutqining muayyan farqlarga ega ekanligi ko'rinib turishi dunyoning barcha tillari uchun xosdir. Ayrim tillarda bu omil ochiq namoyon bo'lsa, boshqa tillarda uning lingvistik asoslarini ko'rsatib berish oson emas [4, 87].

1960-yillar o'rtalariga kelib tilshunoslikda gender masalasiga bo'lgan qiziqish uch yo'nalishdagi ikki jihatga: muayyan tilda erkaklar va ayollar nutqining tafovutlari hamda muayyan til tizimida erkaklik,

ayollik belgilari bilan bog'liq tushunchlarni ifodalovchi til birliklari tadqiqotlarda o'z aksini topdi:

- 1) erkak ayol nutqining ijtimoiy tabiati;
- 2) nutqiy muloqotning o'ziga xos xususiyatlari;
- 3) tafovutlarning kognitiv aspekti [5, 192].

Bu yo'nalishda jahon tilshunosligida F.Mautner, E.Sepir, O.Yespersen, Y.I.Goroshko, O.L.Kamenskaya, A.V.Kirilina, O.V.Ryabovlar, V.V.Potapov, A.Bodrova, D.Semyonova, Y.Grisenko, Y.Kartushina, A.Kostikova, Y.Nazarova, Y.Badmayeva kabi tadqiqotchilar tomonidan gender tadqiqi bo'yicha jiddiy ishlar amalga oshirilgan.

Bugungi kunda o'zbek tilshunosligida Sh.Iskandarova, S.Mo'minovlarning ilmiy tadqiqotlarini hisobga olmaganda xotin qizlar nutqini o'rganishga bag'ishlangan ijtimoiy lisoniy aspektda olib borilgan ishlar juda kam. Shuning uchun atoqli tilshunos olimlar Sh.Safarov va S.Boymirzayevalarning «Jamiyatda jinsga oid